

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2021 metai

1

LI

Vilnius 2021

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2021

1

Vilnius 2021

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2021

1

Vilnius 2021

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-19-10

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Baltosgos universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Sergej POLECHOV / Сергей В. ПОЛЕХОВ / Sergey POLEKHOV
Rusijos nacionalinės ekonomikos ir valstybinės tarnybos akademija,
Rusija / The Russian Presidential Academy of National Economy
and Public Administration (RANEPa), Russia

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Ilinojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.

EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).

Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:

<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2021
© Straipsnių autoriai, 2021

Zenonas Butkus. **Tarp Trečiojo reicho ir Trečiosios Romos. Vokietijos ir Sovietų politikos poveikis Baltijos šalių tarptautinei ir vidaus padėčiai tarpukaryje.** Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019, 688 p. ISBN 978-609-0701-93-5.

Džiugina, kai pasirodo svari lietuvių istoriko monografija, kuri netyčia iškritusi iš rankų gali nukirsti tris kojas pirštus... Zenonas Butkus savo didelės apimties naujausioje knygoje neabejotinai susumavo ir išplėtojo ilgamečius tyrinėjimus, pasitelkdamas dokumentų medžioklės ne tik Lietuvos, bet ir Latvijos, Estijos, Rusijos ir Vokietijos archyvuose rezultatus, apibendrino per paskutinius kelis dešimtmečius pasirodžiusią istorinę literatūrą (detali istoriografinė apžvalga išdėstyta knygos įvade). Nepasakosiu didelį įdirbį turinčio istoriko naujausios knygos turinio ir teksto, ši recenzija nepakeis ilgamečio Z. Butkaus tyrimo skaitymo – perskaitykite VISAŲ knygą, tikrai nenusivilsite. Autorius gerai žino istoriografiją ir tai leido laisvai lyginti ir analizuoti dviejų didžiųjų Lietuvos kaimynių tikslus ir siekius trijose Baltijos valstybėse 1919–1940 m. Monografijoje autorius nepailsdamas vertina ir analizuoja prieš šimtą metų atsikūrusios Lietuvos ir jos kaimyninių valstybių atsikūrimo ir susikūrimo tarptautines aplinkybes, aiškina, kiek jos paskatino valstybingumo atgimimą, ar iš tikrųjų, kaip neretai teigiama, jos buvo lemtingiausios, o valstybingumo atsikūrimas tebuvęs Pirmojo pasaulinio karo padarinys, jo metu nusilpus Vokietijai ir Rusijai, anksčiau valdžiusioms lietuviškas žemes.

Šių galingiausių kaimynių politika, revoliucijos ir imperijų subyrėjimas, tautų apsisprendimo teisės iškėlimas kaip Lietuvos valstybingumo atsikūrimo veiksnys buvo prieštaringas – jis ne vien tik sudarė sąlygas jos valstybingumui, bet tam tikrais atžvilgiais tebekėlė pavojų ar net naujus pavojus (unija arba nelygiavertė federacija su Lenkija). Autorius detaliai nagrinėja bolševikų invaziją 1919 m., rengtus perversmus Lietuvoje 1920 m. vasarą, Estijoje – 1923 m., Vokietijos manevrus su bermontininkais ir t. t. Rusija ir Vokietija kaip imperijos žlugo, bet ekspansinės ambicijos galutinai neišnyko, Baltijos regioną jos norėjo vienokia ar kitokia forma išlaikyti savo įtakoje. Todėl Z. Butkus kreipia mūsų dėmesį į bendresnę dviejų didžiųjų galių politiką, į jos tikslų transformacijas. Štai dar Pirmojo pasaulinio karo vėlesniu laikotarpiu Vokietijoje, labiausiai generalitete,

brendo supratimas, kad užsitęsusiame kare nebus nugalėtojo, karą teks pratęsti, bus naujas jo etapas, tiksliau, naujas karas, kuriame vyks galutinė kova dėl viešpatavimo Europoje ar net pasaulyje. Ateitis prognozuota remiantis istorija, kone lygiai prieš 2 tūkst. metų vykusiais trimis Romos ir Kartaginos žūtibūtiniais karais dėl politinės ir ekonominės hegemonijos Viduržemio jūros vakarinėje dalyje. Remiantis šiuo pavyzdžiu ir gimė „Antrojo pūnų karo“ idėja, išpopuliarėjusi vokiečių generalitete ir tarp nemažos dalies politikų.

Vadovaujantis istoriniais argumentais ir neseniai gimusios geopolitikos principais, pirmiausia – Romos kaip žemyninės valstybės pergale prieš jūrinę Kartaginą, viltasi, kad žemyniniam Reichui pavyks pagaliau įveikti jūrų galybę Angliją. Kad visos karinės jėgos būtų sutelktos vakaruose, reikėjo tvirtos, stabilios ir saugios padėties rytuose, t. y. buvo svarbu išsaugoti ir įtvirtinti jau ten užimtas teritorijas, tarp jų Lietuvą bei Kuršą. Apskritai, visas Baltijos regionas buvo suprantamas kaip lemtingas placdarmas, kaip „desantiniai vartai“, norint toliau silpninti Rusiją bei apsaugoti nuo galimo jos revanšo. Naujam karui norėta pasiruošti geriau, nei buvo pasirengta jau vykstančiam. Net skaičiuota, kada turėtų kilti „Antrasis pūnų karas“ – jis turėjo prasidėti praėjus maždaug penkeriems metams po jau vykstančio karo pabaigos.

Tačiau ne vien Vokietijos, bet ir Rusijos strategai lietuvių, latvių, taip pat estų žemes traktavo kaip lemtingą prieigą prie Baltijos jūros, kaip svarbiausią tos jūros kontrolės instrumentą. Vos apšilę kojas valdžioje, ir bolševikai kūrė savosios ideologijos „antrojo“ karo koncepciją. V. Leninas buvo įsitikinęs, kad Pirmasis pasaulinis karas tapo reikšmingu Spalio pergalės katalizatoriumi, bet pati socializmo prigimtis neleisdžia apsiriboti viena Rusija. Jam turbūt pirmajam kilo idėja, jog socializmo šuoliui į platesnius vandenis, jo plitimui Europoje padėtų naujas karas. Dar 1916 m. rugsėjį straipsnyje „Karinė proletarinės revoliucijos programa“ jis rašė, kad žmonijai gali tekti iškęsti „dar antrą imperialistinį karą“. Jau po Spalio perversmo kiti bolševikų vadai, susidūrę su revoliucijos eksporto sunkumais, pamažu prisijaukino tokią mintį. Niekaip kitaip negalima suprasti Josifo Stalino žodžių, pasakytų 1925 m. sausio 19 d. Rusijos komunistų partijos (bolševikų) centro komiteto plenume: „Bet jeigu karas prasidės, tai mums neteks sėdėti sudėjus rankas, – mums teks įsitraukti, bet įsitraukti paskutiniams. Ir įsitrauksime mes tam, kad mestume lemiamą svarstį į svarstyklių lėkštę, svarstį, kuris galėtų nusverti“¹.

Ir įstojo. Ir svarstį metė – nepraėjus nė dviem dešimtmečiams šie žodžiai išsipildė. Tiesa, Z. Butkus objektyviai pabrėžia, jog iš dviejų galingiausių kaimyninių valstybių sklido ne vien pavojai – juk Lietuvos Taryba, kurdama valstybingumą, sulaukė tam tikros Vokietijos paramos ir tolerancijos, taip pat sunkiu momentu gauta ir 100 mln. markių paskola, o vėliau ši šalis tapo bene pagrindine rinka žemės ūkio produkcijai realizuoti. Sovietų Rusija, kaip ne kaip, bet pripažino Lietuvos suverenitetą ir teritoriją su sostine

¹ J. V. Stalinas, *Raštai*, t. 7, Vilnius, 1950, p. 13–14.

Vilniumi, nors derybose su Lenkija dėl Vilniaus elgėsi kitaip. Šiaip ar taip, naujoje studijoje atskleidžiant palankiai besiklostančias ir atsivėrusias galimybes pasukti į Baltijos šalių valstybingumą, subtiliai analizuojami ir visi iškilę sunkumai, kai siekiant valstybingumo Pirmojo pasaulinio karo metais ir po to tarptautinio pripažinimo, teko tartum lįsti pro adatos skylutę.

Monografijoje mėginta taikyti lyginamosios analizės metodą, kartu nagrinėjamos trijų centrinių Baltijos šalių valstybingumo formavimosi ir raidos tarptautinės sąlygos. Detaliau tirtos ir sugretintos Estijos, Lietuvos, Latvijos, taip pat iš dalies Suomijos ir Lenkijos taikos sutartys su Sovietų Rusija. Atkreiptas dėmesys į mūsų istoriografijoje mažiau analizuotą Lenkijos ir Sovietų Rusijos preliminarią taikos sutartį, kuri labiausiai paveikė Vilniaus likimą tarpukariu. Derybos dėl tos sutarties prasidėjo Rygoje 1920 m. rugsėjo 21 d. Jau spalio 1–2 d. buvo pasiektas abipusis susitarimas, ir spalio 5 d. pasirašytas susitarimas dėl kariuomenių atribojimų ir dėl teritorijų, t. y. dėl Lenkijos ir Rusijos sienos, kuri ėjo lygiagrečiai su liepos 12 d. nubrėžta linija, tik gerokai toliau į rytus. Taigi, iš principo spalio 5 d. buvo susitarta dėl Rusijos–Lenkijos sienos, kuri egzistavo visą tarpukarį ir buvo patvirtinta pasirašant preliminarią šių šalių taikos sutartį 1920 m. spalio 12 d., o galutinai užfiksuota 1921 m. kovo 18 d. pasirašant galutinę taikos sutartį. Toks preliminaris ir galutinės sutarčių pasirašymo atidėliojimas tarsi užmaskuoja, paslepia principinį susitarimą, pasirašytą spalio 5 d. Pats sovietų diplomatijos šefas Georgijus Čičerinas ataskaitoje apie taikos derybas su Lenkija nurodė, jog „teritoriniai klausimai“ su ja „buvo išspręsti Rygos preliminarine taika“, o vėliau derybose tebuvo svarstomi ekonominiai ar kiti techniniai klausimai².

Būtent spalio 5 dieną, kai bolševikai sutiko perduoti Lenkijai Vilnių, Vilniaus kraštą, t. y. koridorių į Latviją, iš esmės visą Rytų Lietuvą, prasidėjo spartus Raudonosios armijos atsitraukimas iš Lietuvai anksčiau pripažintų teritorijų – spalio 8 d. Raudonoji armija jau atsitraukė iki Minsko. Kaip tik spalio 6 d. L. Želigowskio grupuotė pajudėjo link Vilniaus ir jai joks susidūrimas su raudonarmiečiais nebegresė³.

Kaip buvo pasiektas šis L. Želigowskio žygiui sąlygas sudaręs susitarimas? Jis buvo pasiektas per rugsėjo 28 – spalio 2 d. Lenkijos ir sovietų delegacijų pasitarimus Rygoje. Pirmiausia tarėsi ir susitarė delegacijų vadovai Janas Dąbbskis ir Adolfas Jofė. Kartu tartasi ir dėl sutarties principų, dėl teritorijos, t. y. sienos, ir dėl santykių su Lietuva. Iniciatyvą susitarti rodė abu, bet impulsą, regis, suteikė A. Jofė. Jis pasiūlė išsikalbėti visiškai atvirai, „iki dugno“, kloti ant derybų stalo slapčiausius siekius, svarbiausius interesus ir galimų maksimalių nuolaidų ribas, dabar vadinamas raudonosiomis linijomis. Rodydamas atvirumo pavyzdį, A. Jofė iš karto pareiškė: „Lenkija siekė ir siekia Ukrainoje bei

² *Документы внешней политики СССР*, т. 2, Москва, 1958, с. 718.

³ *Lietuvos istorija*, t. X, d. 1: *Nepriklausomybė (1918–1940)*, Vilnius, 2015, p. 294.

Baltarusijoje steigti buferines arba net federacines valstybes, susietas su savo šalimi, bet Rusija tokias valstybes jau sukūrė ir sukūrė jai priimtina forma, būtent sovietine forma.“ Lenkijai su tuo susitaikius, buvo žadama nebekelti Rytų Galicijos klausimo, mat Maskvai gyvybiškai svarbūs Ukrainos grūdai, o Varšuvai – Galicijos nafta.

J. Dąbbskis su tokiu vertinimu ir pateiktais pasiūlymais iš principo sutiko ir savo ruožtu išdėstė savo šalies teritorinius reikalavimus, būtent pasiūlė Lenkijos–Rusijos sieną išvesti lygiagrečiai su liepos 12 d. sutartimi nubrėžta linija, tik tolėliau į rytus. Tai reiškė, kad Lenkija gauna koridorių, einantį tarp Rusijos ir Lietuvos ir atsiremiantį į Latviją: jis ir vadinamas Lenkijos–Latvijos ar tiesiog Vilniaus koridoriumi. Ne tik lenkų delegatai, bet ir A. Jofė, taip pat visa sovietų vadovybė iš karto suprato, kad teritoriniu požiūriu žlunga liepos 12 d. sutartis ir abi ją pasirašiusios valstybės netenka bendros sienos. Pats A. Jofė kiek vėliau – lapkričio 4 d. Lietuvos pasiuntiniui Rygoje Dovui Zauniui atvirai prisipažino: „Derybose rusų su lenkais aiškiai buvo sakoma, kad lenkams koridorius duodamas numatant, kad jiems teks ir Vilnius. Apie tai nei viena, nei kita pusė neslėpė.“⁴

J. Dąbbskio pasiūlytam koridoriniam sienos variantui pritarė A. Jofė, G. Čičerinas, taip pat V. Leninas, kuris spalio 2 d.⁵ parengė Politbiuro teigiamo sprendimo projektą⁶. Jį spalio 4 d. svarstė Politbiuras ir bolševikų vadui įtikinėjant jam irgi pritarė bei pavedė A. Jofei nedelsiant pasirašyti su Lenkija preliminarinę taikos sutartį. Jau spalio 5-osios rytą Rygoje abi delegacijos galutinai suderino sutarties tekstą ir vakare jis buvo pasirašytas.

Lenkija, pateikusi teritorinius reikalavimus, susitarimui, žinoma, irgi pritarė. Dar spalio 1 d. Valstybės gynybos tarybos posėdyje buvo pritarta vyriausybės rezoliucijai „kuo greičiau sudaryti preliminarią taiką ir paliaubas su Sovietų Rusija [...]. Bet koks delsimas pasirašyti taiką ir paliaubas yra žalingas valstybei“. Tokios nuostatos laikytasi ypač dėl to, kad tomis pačiomis dienomis Józefas Piłsudskis intensyviai rengė L. Żeligowskio žygį į Vilnių⁷. Tame pačiame Lenkijos gynybos tarybos spalio 1 d. posėdyje generolas Józefas Halleris ragino: „reikia ne tik užimti Vilnių, bet ir galbūt pagrasinti Kaunui ir pakeisti Lietuvos Vyriausybę“⁸. Toks apsisprendimas brandintas dar anksčiau. Rugsėjo 10 d. Lenkijos užsienio reikalų ministro E. Sapiegos instrukcijoje pasiuntiniams užsienyje buvo pasakyta, kad Rygos derybose svarbiausia problema yra teritorija, kuri atiteko Lietuvai pagal jos sutartį su bolševikais; toje teritorijoje lenkai turį išsaugoti savo žemes,

⁴ *Lietuvos ir Lenkijos santykiai: nuo Pirmojo pasaulinio karo pabaigos iki L. Żeligowskio įvykdyto Vilniaus užėmimo (1918 m. lapkritis–1920 m. spalio). Dokumentų rinkinys*, sudarė ir parengė E. Gimžauskas, A. Svarauskas, Vilnius, 2012, p. 671.

⁵ И. В. Михутина, *Польско-советская война 1919–1920 гг.*, Москва, 1994, с. 316.

⁶ *The Unknown Lenin. From the Secret Archive*, ed. R. Pipes, New Haven and London, 1996, p. 116.

⁷ J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. 6, Warszawa, 1937, s. 124.

⁸ *Lietuvos ir Lenkijos santykiai...*, p. 595.

savo nuosavybę⁹. Jau šioje instrukcijoje visiškai atvirai pasakyta, kad lenkai gali užimti ne tik Vilnių, bet ir Kauną, be to, Lietuvoje gali įvykti perversmas¹⁰. Toliau teigta, jog nutarta visiškai nepaisyti Lietuvos paskelbto neutraliteto, taip pat nepripažinti nė vienos demarkacinės linijos su „nepripažinta Lietuva“¹¹.

Kompromiso dėl Lietuvos Rygos derybose siekta jau ne tiek A. Jofės, kiek J. Dąbskio iniciatyva. Spalio 1 d. jis pareikalavo, kad bolševikai nesikištų į tai, kaip Lenkija sutvarkys teritorinius klausimus su Lietuva. A. Jofė iš pradžių dar aiškino, kad oficialiai negali vienašališkai anuliuoti taikos sutarties su Lietuva, bet J. Dąbskis kategoriškai pareiškė, jog „Lietuvos klausimu“ niekada nenusileis, nes Lenkijai esą būtina turėti „bendrą sieną su Latvija“; ši sąlyga Lenkijai esanti *conditio sine qua non*¹². Kitas delegacijos narys Aleksanderis Ladošas¹³ lyg švelnindamas situaciją ir ieškodamas išeities tarstelėjo: ar „Vilniaus krašto atidavimas Lenkijai“ būtų taikos sutarties su Lietuva pažeidimas? Lyg atgijęs A. Jofė tarsi šelmis prasčiokas gana valiūkiškai atsakė: būtų, „bet ne iš mūsų pusės“¹⁴. Čia jie už akių šaipydami iš silpnesnės Lietuvos, stengėsi rasti formulę ją apgauti. Spartindamas žingsnį tuo keliu A. Jofė prasitarė, jog galima pasiremti ar prisidengti ginčytinų teritorijų apsisprendimu. Taip iš esmės ir sutarta. Lietuvos reikalai sovietams mažai berūpėjo, jie tik reikalavo garantuoti Rusijos tranzitą į Vokietiją per Lenkijai perleidžiamą teritoriją, taip pat per visą Lenkiją ir kad ši atsisakytų kurti federacijas su Baltarusija, Lietuva ir Ukraina. Lenkijai su tuo sutikus susitarimas buvo pasiektas.

Šis epizodas gal yra mažiau aptariamas iš visos Taikos sutarčių epopėjos. Tačiau kaip tik Rygoje nustatyta siena gyvavo vos ne visą tarpukarį. Apskritai, lieka neišaiškintas klausimas, kodėl teritoriniu požiūriu sovietai pirmenybę teikė ne Maskvos, o Rygos Taikos sutarčiai. Ar jie tik nusileido stipresnei pusei? Tai monografijoje liko išsamiai neišaiškinta. Nesėkmingai gelbėti situaciją bandyta ir iš Vakarų (Paulio Hymanso projektas), ir iš Rytų (Maskvos mėginimai su Lenkija iškeisti Vilniaus koridorių į Ukrainos žemes). Tačiau Z. Butkaus tyrinėjimas neišvengiamai visam istoriniam procesui veikiant telktas į Vilniaus ir Klaipėdos kraštų priklausymo Lietuvai problematiką, ir tai dėsninga, nes tai buvo svarbiausios Lietuvos užsienio politikos problemos, kai kiti mūsų kaimynai tokias teritorines kautynes savosiose diplomatijos istorijose galėjo regėti tik košmariškiausiuose sapnuose.

⁹ Ten pat, p. 375.

¹⁰ Ten pat, p. 375–376.

¹¹ Ten pat, p. 376.

¹² Ten pat.

¹³ A. Ł a d o ś, Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienia osobiste), *Niepodległość*, 1937, t. XVI, nr. 1 (42), s. 230–250.

¹⁴ Ten pat, p. 115.

Negali recenzijoje kedenti kiekvieno skyriaus neabejotinų pliusų ir nedidelių trūkumų arba reikšti lėkštus pageidavimus – galėjo būti tas, galėjo būti anas. Skaitant knygą į pabaigą ėmė zirzenti klausimas – gal autoriui vertėjo baigti jos chronologinius rėmus kokiais 1929–1930 metais? Juk didesnė dalis teksto skirta būtent 1919–1929 m. laikotarpiui, juoba būtent jame Z. Butkus jaučiasi kaip žuvis vandenyje ir užsikariauja skaitytojo pagarbą giliu problematikos žinojimu, plačiausia šaltinių baze, tiek, kad net lukštena asmenines sovietų diplomatinį atstovų Baltijos šalyse savybes, darbo stilių ir metodus. Kai kurie iš jų net grasindavo, įžūliai elgdavosi ir šantažuodavo vietinę valdžią, vykdydami Maskvos instrukcijas. Iš kitos pusės, reikia pabrėžti ir tam tikrą bolševikų pasiuntinių diplomatinį meistriškumą, pasiekiant aukščiausius Pabaltijo šalių politikus, žaltišku vingrumu įkišant nosis net į jų namus, išvelgiant silpnąsias puses ir susirandant netgi svarbių talkininkų vietiniame politiniame elite, kaip atsitiko su garsiąja parama tautininkų spaudai, kad tik būtų puolami bandymai gerinti Lenkijos ir Lietuvos santykius. Arba visai liūdnei nuteikiantis bene žinomiausios Estijos politinio proceso figūros – Konstantino Pätso paėmimas į sovietų rankas, kuris neretai it marionetė tampytas už virvelių. Dalies Lietuvos (ir mūsų kaimynų politikų) netoliaregiškumas ir plepumas, pasakojimai, ko nereikia pasakoti, nemokšiškumas ar papildomų pajamų troškulys leido sovietams daryti įtaką vidaus politiniams santykiams – juk ne tik tautininkai suokdavo sovietų diplomatomams apie savo draugystę, prašydavo pagalbos, ir kitų politinių partijų grupelės lankydavosi sovietų pasiuntinybėje. Monografija suteikia daugybę nemokamų pamokų šiuolaikiniams diplomatomams – kad ir ne pats didžiausias jos skyrius „SSRS ir Vokietijos trikdžiai Baltijos šalių integracijai“ (p. 483–503) – būtų labai sveika Baltijos politikams retkarčiais jį vis pasiskaityti. Kartais keista skaityti, kai, atrodo, patyrę politikai elgiasi it nepilnametė, kurią kelis kartus kalėjime sėdėjęs tatuiruotas žaliūkas kažkodėl vakarop kviečia ne ledų į kavinę, o pasivaikščioti į nuošalų samanų prižėlusį miškelį, kuriame tik pelėdos ūbauja, – ji negalvoja, kad kvietimas gali būti itin savanaudiškas... Galima, žinoma, pasiteisinti, kad Lietuva tais metais neturėjo bendros sienos su bolševizmo tvirtove ir pasaulinės revoliucijos nešėja, bolševizmas tiesiogiai perversmu negrėsė, bet juk atsarga niekados gėdos nedaro.

Visai nenoriu pasakyti, kad 1930–1939 m. įvykius autorius nagrinėjo veltui. Neabejotinai vertinga, primenanti graikišką dramą to laikotarpio dalis, atvedusi tris jaunas valstybes į nepriklausomybės praradimą. Visų pirma tenka pastebėti, kad monografijoje analizuojami ir atskleidžiami mažiau tirti tarptautinių santykių Baltijos regione aspektai. Nagrinėjamas užsienio šalių poveikis Vilniaus ir Klaipėdos problemų sprendimui, detaliau tirtas Lietuvos ir Lenkijos konflikto reguliavimas (konfliktas ne tik kurstytas, bet ir gesintas, kad nevirstų karu) ir dar kartą sostinės klausimas – Vilniaus problema 1939 m. Apibendrintas jau anksčiau nagrinėtas išorės poveikis Baltijos šalių vidaus politikai, ypač plačiai aptartas Maskvos inspiruoto vyriausybės pasikeitimo Latvijoje 1926–1927 m.

momentas. Taip pat naujas aspektas, iškeltas ir aptartas monografijoje – SSRS ir Vokietijos karinis bendradarbiavimas, be to, naujai pasižiūrėta į 1923 m. vykusį sovietinį revoliucijos inspiravimą Vokietijoje ir į Baltijos šalių bei Lenkijos atsisakymą praleisti Raudonąją armiją į Vokietiją.

Knyga parašyta su įkvėpimu, nevengiant ir literatūrinių blyksnių, kurie ne tik sustiprina įspūdį, bet ir padeda atsikvėpti nuo įtampos ir nusišypsoti. Pasakojimą puikiai pagyvina politinės ano meto karikatūros, ir ne tik jos. Štai sodriai tapydamas J. Piłsudskio legionų skubėjimą veržtis į Lietuvą, autorius teigia, jog J. Piłsudskio primokyto L. Żeligowskio žirgai, jau pabalnoti ir avižų prišerti, ne ką mažiau nei jų raiteliai veržėsi į žygį taip, kad net „stojosi piestu“ (p. 232). O štai J. Stalinas, įkvėptas Raudonosios armijos artėjimo prie Lietuvos, rašo „Pravdos“ vedamąjį straipsnį 1918 m. gruodį, iš džiaugsmo jau net kėdėje nebesitverdamas, netgi „pasišokinėdamas“ (p. 325). Žinoma, koks nors „nūdnikas“ (litvakų žargono žodelis, apibūdinantis nuobodų, užknisantį formalistą) gali reikalauti pasakyti, kokiuose šaltiniuose rašoma apie sočius L. Żeligowskio dalinių žirgus ar, kad Stalinas pasišokinėdamas rašė viltingus pasaulinei revoliucijai vedamuosius. Tokiems siūlome pradėti nuosavus tyrimus – tikriausiai jie liks be apčiuopiamų rezultatų... Svarų ir solidų Z. Butkaus darbą drąsiai gretinčiau su pačiomis reikšmingiausiomis lietuvių istorikų monografijomis ir publikacijomis (visų pirma Vytauto Žalio tritomiu, Česlovo Laurinavičiaus, Edmundo Gimžausko, Algimanto Kasparavičiaus tyrinėjimais (kartu su paskutinių trijų autorių parašytais skyriais „Lietuvos istorijos“ X tomo I ir II dalyse) apie Lietuvos situaciją ir santykius su užsienio šalimis, jos užsienio politiką ir kaimynų megztus joms tinklus. Z. Butkus čia išsiskiria didesniu dėmesiu reiškinių ir santykių Baltijos regione lyginimui. Tie reiškiniai buvo pastebimi ne vien Lietuvos, bet ir Latvijos bei Estijos užsienio, o iš dalies ir vidaus politikoje. Autorius kartu atskleidė ir tų valstybių istorinės raidos savitumus. Matyt, čia ir be akinių įžvelgsime Z. Butkaus studijos naujumą, svarbą, aktualumą ir pavykusį bandymą pažiūrėti iš aukščiau į regiono mažųjų valstybių bandymus pasprukti iš dviejų milžinų spendžiamų spąstų. Naujoje svarbioje Zenono Butkaus monografijoje atskleisti politikos tikslai ir pasitelktos priemonės juos įgyvenant.

Alfonsas Eidintas
(Vilniaus universitetas)